

## Торлаците от северозапада

*Анюта П. Каменова-Борин*

Терминът „етническа група“ се употребява доста отдавна в етнографската наука, но с различно съдържание и това е част от етнос, която се е откъснала поради някакви исторически причини, живее с други етноси, но е запазила своя език, културно-битови особености и различно етническо съзнание, говори езика на основния етнос, но има свои диалекти и културно-битови особености („Етнография на България, 1980, т. I, с 25).

Възникването и развитието на отделните български общности има многовековна история. В етнографско, езиково и верско отношение днес съществуват различни етнографски групи: гагаузи, помаци, шопи, торлаци, турлаци, (само 27 х. българи са в дн. Сърбия) в Цариброд (Димитровград) и Босилеград (през 1994 и 1999 г.) при 290 х. с български произход преди Берлинския конгрес 1878. Тогава 6 нахии с българско население в т. нар. торлашко по течението на р. Тимок, Нишката област, част от Кулско и Трънско, Зайчар минават към Сърбия.

Д-р Константин Иречек. в Упътване за събиране на географически, исторически и археологически материали в т. 26 пише: „с особено внимание трябва да се забелязват местните названия, които се употребяват за жителите, или сериозно или като насмешка: ... Романци, Загорци, Рупалани, Шопи, Торлаци, Клинки, Мървачи, Бърсяц ... при всяко едно име трябва да се определя разпространението и границите му, също и тълкованията на значението му, ако се приказва нещо за това между народа.“

По исторически данни в Северозападна България – Чипровско, Берковско, Белоградчишко е регистриран живот още в неолита.

През I хилядолетие тук са живеели тракийските племена мизи и трибали. Вътрешните междусобици и движение на племената наложило строежа на крепости, кули, градища по високите части на планината. Трибалите заемали частта между Дунав, р. Морава и Стара планина. (Тончева 1973; 99 – 106)

След идването на римляните тук II–IV в. и във връзка с развитото рударство по земите в Чипровско тези съоръжения се поддър-

жали и ремонтирали от тях. Римляните организирали военна охрана на Горна Мизия. (Горна Мизия обхваща Североизточна Сърбия и Северозападна България до р. Цибрица, а Долна Мизия от р. Цибрица до Черно Море.) Идването на славяните тук през V в. променили завинаги границите на Горна Мизия.

Решенията на Берлинския конгрес 1878 г. променят границите на торлаците и техните поселения, където са обитавали векове наред. Тяхната граница е по билото на Стара планина от Иванова ливада (1576 м) до връх Ком. Изконни български земи минават в пределите на днешна Сърбия. Още в края на XIX век Симеон Христов в книгата си „Пиротският окръг и неговото население“ отбелязва, че „почти цяла Западна България се нарича не съвсем вярно Шоплук. Част от този Шоплук зазема и Пиротски окръг с център Пирот. Но освен общото име има и частни названия. Така отчасти Стара планина в България (Ломско и Берковско) този край се нарича Загоре, а жителите загорци. Отсам Балкана в Пиротския окръг пък жителите се казват торлаци, а този край – торлак или торлашкия край; съседи на торлаците са токунците (Софийско) и граховци (Брезничко), знеполци, нешавчани и др.“ (Христов, 1894, 310). Различни са определенията на авторите за границите на торлаците. За едни се простира „по-горе от Цариброд (днешен Димитровград б-л) до с. Губеш (Годечко б-л), на запад докъде Червена река, а на юг до Лужница (Христов, 1894, 310). Торлаците той ги смята клон от шопското племе, а наименованието „загорци и торлаци“ по вида на облеклото и от това, че се намират зад гората. Според Деян Кръстич от дела на Стара планина от селата Мали Извор в Зайчарска община, до линията Горна Каменица – Репушница в Княжевичка община се намира население, което се идентифицира като торлак. (Кръстич, Д. 1998. с. 51)

Главен поминък на българите в Пиротски окръг са земеделие, животновъдство, занаяти. Земята е плодородна с много пасбища. Пиротският говор е западно Български (Тодоров, 1936) Докато С. Христов обявява, че не се знае кога и как са се заселили торлаците, някои сръбски автори пишат „за торлаците се знае още преди 300 г. не само в близките околности но и до Цариград и Влашко там където са стигали печалбарите от „торлачко“. Торлаци са в с. Ресав, Топлица, Добрич, Мачва, Сплит, Падар, Жуц, Ябланица, Шумадия, Запланье в съседство с Лужница, Срвлиг, Загоре, Шопско и Знеполье (Милићевић, 1884; 165; 181–183). Според народните вярвания в Пиротския край торлаците се настанявали в планинските терени. За торлашко преселничество се съобщава за околностите на гр. Белград,

където торлаците близо век са запазили своя говор и торлашки начин на отношение (Цвијић, 1966; 169).

Границите на торлаците са: главното било на Стара планина от в. Св. Илия до Сребърна на север; изток – до с. Губеш, юг и запад до Бела паланка. Ниш според Миличевич, а според Витомир Живкович западната е на Снияц – Калия (Княживачня), юг до Знеполие.

Изследвачите на тема Торлаците през XIX и XX в. в Сърбия и България Милан Б. Миличевич, Райко Николич, Р. Костич, Иван. Цвиич, Симеон Христов, Петко Р. Славейков употребяват този термин последно, а след тях в сръбската литература вече се говори повече за Пиротски край, окръг. В резултат от новото държавно деление 1878 г. е изчезнало името на областта, но са налице говор, обичаи и спомен за богатото ни наследство. Те са надживели ханове, царе, императори, крале, султани, паши, хайдутути. Били са християнска православна група православна група. И все пак, както и шоплука, така и названието торлак остава неясен (Живкович, 1994).

Според изследването на В. Живкович, торлак (торлаци) днес е забравено название за територията на Горно Понишавие с център Пирот.

Пак според него Пирот е средище на Торлашко в първата половина на XIX в. най-вече е населено с торлашко население.

Странно е, че Петър Богдан в своите релации до Ватикана, който е толкова подробен и детайлен в описанията си, не пише нищо за торлаците. Това може би си има своето обяснение, тъй като по принцип той избягва да дразни Конгрегацията на вярата в Рим и не пише много за православните през XVII в.

Изследвачът на Чипровци през XIX в. Йордан Захариев в книгата си за Чипровци отбелязва: „мъжките дрехи по ръбове, яка, ръкави, бенеvreци и джобове са обточени от два до пет ката черен гайтан. По цвета на тия гайтани се различава торлашката (около Пирот и Чипровци) носия от загорската – червен гайтан (започва от с. Бели мел). (Захариев, 1938) По нататък уточнява: Старата чипровска мъжка носия е еднаква по кройка и материя с тая на пиротските села към Балкана с тая разлика по гайтанците. Поради тия гайтани пиротската носия, която продължавала на изток носила име торлашка, а съл торлашка. (Й.Захариев, 1938).

Стоян Марков автор на книгата „Граф Фердинанд“ отбелязва, че белодрешковската носия се е запазила до 20-те г. на XX в. и торлаците са от планинските селища, с бенеvreци и елечи без ръкави (Марков, 1944; 98).

Думата „торлак, торлаци, торлакини, торлашко, а в същото време се среща и турлак, турлаци, турлакини, турлашко, означава название на селяни от планинските райони (Речник на съвременния български книжовен език, 1959, 418); в други речници „торлак“ е укорна прозвище на някои селяни от северозападна България; глупак, простак, селяндур (Български тълковен речник 1973; 1016). В Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX в. 1974; 514 четем – „турлак – вж торлак – простак, селяндур 1. прозвище на селянин от някои части на България.“ Според К. Иречек, който с голямо съжаление пише, че не е могъл да посети лично Чипровци „другояче говорят и другояче се носят от шопите и прави разлика между тях. (Иречек, 1899; 277–285). За съжаление учените изследвачи на културата в Северозападна България не са отделили много място за това. Димитър Маринов, също не говори за този важен и интересен факт – етнографска група „Торлаци“. Посетил Чипровци в неговия материал (СБНУ, 1894; 136–144) той пише за запазеня аристократизъм в поведението на чипровчани, и ги определя в племе V и VI и влаките в Северозападна България. (Маринов; 1984; 1760–377). Според П. Р. Славейков торлак е дивак, простак, но прави разлика между „шоп“ и „торлак“ (Славейков, с. 106–128)

Според Вук Караджич торлак „е човек, дето говори ни сръбски, ни български“ (Живкович, 1994, 45); торлак, торлаче, торлаци – турско название със значение на човек дето се хвали много. (Велики рјечник страних ријечи, 1966).

В непосредствена близост на стария път Белград – Авала на височина 310 м. по време на Първата световна война една от главните стратегически точки за отбраната на града е торлак–брдо. (Мала енциклопедия, 1978; 405)

За торлаци споменава и Васил Кънчев в „Македония и книжовното наследство“ – „прилепчани наричат селяните от Мариково на присмех торлаци, прекор, който означава прост, диви хора“, а в Кукуш също казват торлаци, като спомен от белодрешковското им облекло.

Друг спомен, който още се пази за наименованието турлак, където иде от „Турла“ – кошара, за която вече стана дума по-горе. Освен „турла“ за открити кошари с кръгла форма, се среща „търло, търляк, одим на торло“ – откритите заграждения, които се правели за лежане на овците в планината – както и при торлаците в дн. Сърбия.

Торло, тръляк, торляк се употребява масово и при торлаците в Сърбия. Те казват „видел съм турло с нищо не оградено“, или „с

трънбе за млъзене“, овцете са ми на торляк (Димитровград), ј си оратим тръло, а не могу да кажем трло, оди торлак (Живкович, 1994, 25, 28).

С „турля“ си служат и до днес в с. Топли дол, Крупец, Гостуша, Белана (Живкович, 1994, 56). Турулу казват между Пирот и Заековац и над Крупец, източно от Басария ( Живкович, 1994 (. Като малък Живкович слушал за живота на „торло“, а после това се модифицирало с мисъл за хора, които са на „пойата“ и на „егрек“, т. е. това са хора, които се занимавали с животновъдство (Живкович, 1994, 27). С турла във Велика Луканя, Бела, Гостуша, села око̀ло Пирот се означава шума, нива, още турлак-нива, шума (гостуша), турло–бърдо.

В Чипровци срещнах и друго мнение, че „след Второто заселване на Чипровци като дошли тук нови и стари жители, нямали тор за нивите и ходели по другите селища да си докарват докато си направят. (Инф. Сийка Тачева, 2008 г.) И още: от тръляк – място за ограждане на овците. (Инф. Сийка Тачева; Никола Николов, 61 г.; Корнелия Петрова 63 г.) За толно, торляк, говорят и в с. Превала. Тук все още битуват тези названия (Инф. Райна Живкова, 65 г. с. Превала). Според информаторката гледането на животни в планината е повсеместна дейност на хората от планината и до късно (60-те г. на XX в.) все още е имало такива кошари. В с. Ковачица, което не се смята много торлашко село и до днес казват „одим на тръло“ (Инф. Младен Андреев, 54 г. с. Ковачица)

В. Живкович в цитираното вече съчинение говори за местни топоними с название турла.

Според Стоян Райчевски в последно време се наблюдава една тенденция да се борави спекулативно с традиционни названия на български етнографски регионални групи като „шопи“, „торлаци“ и др., за да се утвърждава в литературата и в общественото съзнание тезата, че в Западните покрайнини има етнически общности различни от българите.

Тук авторът цитира вече познатия труд на В.Живкович, и др. србски автори. (Райчевски, 2004 г.). Независимо от писаното на Ст. Райчевски трябва да отчетем изключително подробното и интересно изследване на В. Живкович за историята на торлаците отгатак планината, имајки в предвид оскъдните и недотам даже проучени от наша страна торлаци. (Живковић 1994) Авторът В. Живкович също отчита, че няма точни сведения откъде са торлаците на тая земя и предполага стар произход. Повече документи той намира след Освобождението (Пирот и срез Нишавски, 1977).

В България ние определяме границите на торлаци, турлаци в Северозападна България от р. Тимок до Тодорини кукли, там където са Белоградчишките скали на Стара планина. В административно отношение това са селищата от дн. Видинска и Монтанска област.

Според В. Живкович и Д. Кръстич в сръбската литература се говори през втората половина на XIX в. Къщите им са били връшкари (с връх – б.л.). От торта, която била в изобилие от многото животни правели навеси, заслони по 2 метра високи с дървени диречи, покрити, оградени с огради и покрив

Изследванията на Деян Кръстич от музея в Зайчар фиксират торлаци като регионално название съществуващ вече няколко века. Според В. Живкович днес името „торлаци“ е изчезнало, останало е наименованието на областта, говор, обичаи, споменът.

Те са постоянна православна християнска етническа група, които са се чувствали като братя по кръв, вяра, език, обичаи.

Днес потомците на турлаците според В. Живкович са високо ерудирани учени в сферата на науката, културата и занаятите имат предприемаческия дух и гените на торлаците от миналото.

И според още една версия, която застъпва В. Живкович за името торлаци. Когато торлаците казват гърло то е приглушено и меко, в полуглас и се чува като „о“ т. е. те тутуничат, като говорят. Според В. Живкович и днес битува думата гърло, гърляк (през 1984 г. прави запис на разговор с овчар, дето овците са му на гърляк). В нашата, българската част в Белоградчишко смятат, че турлаците са хора, които се занимават с овчарлък и гърляк е ограда на лятна кошара (личен архив 1989).

Торлашки диалекти е общо наименование, с което се обозначават славянските диалекти в източна Сърбия в т.ч.и част от Косово, северозападната част на Република Македония (Кратово – Куманово), Западна и Северозападна България, както и крашовените в Румъния, за които се смята, че са емигрирали още след 1370 г., както и гораните в Косово и Албания.

Днес се смята, че торлашкият говор е към западнобългарските говори. Като Белоградчишко-Трънски на територията на България са обособени Белоградчишки, Годечки, Трънски и др. Подговори.

Според Стефан Младенов те са преходни – у – говори, които представляват преход от български към сръбски език, но все пак български по отношение на по-голяма част от своите характеристики. Според Стойко Стойков границата на преходните говори е границата преди 1918 г. – т. е. подговорите Трънски, Брезнишки, Белоград-

чишки, Западно-Берковски, Царибродски, Босилеградски са български, а Княжевацки, Пиротски, Леековацки и Врански – сръбски.

В торлашкия диалект в северозападните райони творителен падеж преминава в родителен, местният падеж и родителният преминават в именителен. Отличителна черта на торлашкия е отсъствието на Х (врѣ – врѣх). Торлашките диалекти са запазили до голяма степен старото сонорно (л), което както и (р) може да служи като сричково ядро. (В сръбски, хърватски и босненски (л) в (у) или (о)). При торлаците няма „ф“ и „ъ“ влк, дрт (дърт). Торлашките диалекти се смятат Карановен, Северен (Свърлит), Централен (Лужница), Централен (Враня); Западен (Призрен); Източен (Трън, Брезник); Североизточен (Белоградчик); Югоизточен (Кересаново).

Торлашкият език има определителен член –ът, тя, то.

Един от най-ранните извори на торлашки диалект е Темския ръкопис (1764). Патриархът на българската литература Иван Вазов unequivocally торлака в „Белимелецът“, „Грамада“, макар да ни смесва с шопите. Сръбският писател-хуморист Стефан Сремац в новелите си „Зона Замфирова“ и „Ивкова Слава“ отразява манталитета и езика на торлаците, което пък дава възможност на реж. Здравко Шотра да направи популарни още повече торлаците чрез екрана.

В художествената литература Иван Вазов, автор на поемата „Грамада“ и на разказа „Белимелецът“, описва живота на торлаците, и неправилно ги отъждествява с шопите.

Българският писател Йордан Радичков пише за Северозапада и торлаците. В разказа „Верблюд“ той определя и границите на Торлакия: „От Тимок до Тодорини кукли“.

За него те са Торлаците с главна буква, те пекаат яре на шиш, те са козари по трънаците, пият вино и са с особен характер. Старият торлак наказва горския, поднасяйки му бръстина, вместо пари или заради това, че не дава да бръстят козите в гората. Торлаците вярват в мъртвите, дето се връщат от оня свят, те имат умен хумор: „чорбаджиите си лежат в казаните/на оня свят – а ние тичаме, цепиме дърва и мъкнеме да поддържаме огъня, та да ври катрана в казаните“. (Радичков, 1985)

Торлакът е човек, дето обича живота, той е земен в желанията си. Много обичам, когато ни затрупат вълчи преспи, да седя на топло, да гледам как навън вали сняг или вие виелица, виу, виуууу, печката бумти весело, в долапа на печката от една страна цвърчи свинското месо, от друга страна...

Днес торлаците, турлаците живеят в северозападната част на България, в обл. Видин и Монтана.

На брой са около 20 хиляди вследствие миграционните и демографски промени у нас.

В област Видин са с. Салаш, Стакевци, Праужда, Репляна, Гюргич, Буковец, Плещивец, Боровица, Върбово, Извос, Пролазница, Яновец, Орешец, гр. Белоградчик, Скомя, Дъбровка, Крачимир, Сливовник, Острокапци, Протопинци, Върба, Струйн дол, Димово, Кладоруб, Калугер, Бостан, Вещица, Ошане, Раяновци, Търговище, Чифлик, Чупрене, Горни и Долни Лом; област Монтана с. Превала, с. Горна лука, Митровци, Железна, Мартиново, гр. Чипровци, Копиловци, Дълги дел, с. Дива Слатина, Говежда, Котеновци. В райони от Белоградчишко в Стакевци и Чупрене говорят определено за Торлакия.

В годините на османското робство торлаците от Северозапада вземат участие в първото въстание срещу поробителя на Константин и Фружин, XV в.; в борбата на чипровските дейци за обединена Европа и национално освобождение, за политическото и икономическо въздигане на Чипровци XVII в. Връх в борбите на торлаците срещу османците е Чипровското въстание 1688 г., в което взема участие населението от Пиротско, Белоградчик, Берковско, Ломско, Видинско. А във въстанието от 1836 и 1837 г. главни участници са отново торлаците от двете страни на планината.

Днес преселници турлаци има в равнинните части на обл. Монтана – с. Ерден, Д-р Йосифово (б. Вълкова Слатина) Буковец, Дундуково, Киселево, Станево; от Камена рикса в с. Вирове, с. Безденица, с. Клисурица, Кошарник, с. Крапчене, с. Мадан, с. Стакевци; в Мартиново (б. Влашко село), което е образувано от власи – пастири, приело торлаци от Гостуша Пиротско, Превала, Равна. Фамилията на Ставри Попов от Чипровци след въстанието 1688 г. отива в Гостуша, Пиротско, жителите на с. Горна лука емигрират в с. Велика лука след въстанието 1688 г.; с. Студено буче са от с. Губеш, Годечко, с. Сумер – Торлаците са от Радомирско, с. Превала от Сърбия. Силно присъствие на чипровчани – преселници има в с. Брусарци, Дреновец, в с. Арчар има торлашки махали. Чипровчани след въстанието 1688 г. има в гр. Вълчедръм, кв. Младеново (б.с. Г. Голинци) в Лом; в гр. Лом, в с. Ковачица, където е имало селце Чипровци и фамилия Алеманчинци. Ковачишките лозя се наричали „Чипровски лозя“ Торлаци – преселници от с. Чупрене, Горни лом, Долни Лом срещаме



в село Александрово, Белоградчишко, (дн. Димово) със своя носия, говор и се женели помежду си. (Михайлова, С., 1984, с. 176)

Най – общо казано торлаци, турлаци са българска етнографска група, която живее в планинските райони. По вероизповедание се определят като православни християни.

„Торлак“, „торлашки“ е с арио-алтайски произход. В Северозападна България повече битува: турлак, турлакия. Турес е с дакомизийски произход, което означава кула, крепост, замък. Тюрзис (tursis) е укрепено място. С този термин Ксенофонт означава укрепление, в което е приет от Севт II. (Тракийска кратка енциклопедия, 1993; 192)

Другото обяснение е думата „турла“, която означава висока, кръгла, открита кошара, свързана с основния поминък на торлаците – животновъдството.

През 1978 г. организирахме с проф. Иван Коев научна студентска експедиция. Тогава той изложи пред мен, в хода на проучванията за торлаците в тоя край, своята теза за произхода им – от IV до VI в. Турес се употребява с тракийското, дако-мизийско значение – кула. И че траките тук са били бранители на кули и турлаците са най-старото население, преки наследници на траките. Акад. Йордан Иванов намира тук по нашия край най-древният етნიикон – дакомизийски. (Иванов, 2007, 76).

Тезата за тракийското наследство на турлаците е застъпена при нашите учени Иван Бассанович, проф. Евгений Тодоров, проф. Иван Коев. Румен Сефтерски въз основа на думите тор – тюрк – ги смята прабългарско население, имащо задачите да охранява границите.

Такова мнение се среща и в Чипровско, Чипровци, с. Превала и с. Бели мел (което е на предела и се смята като граница на торлашкото население, в посока равнинната част). За тях торлаците са строили кули и са охранявали границата. В този район са регистрирани около стотина крепости и кули от тракийска и римска епоха. От другата страна на границата – в Сърбия също има римски крепости, кули. Достатъчно е да се спомене, че според Ами Буе, римското име на гр. Пирот е Турес, Турзис (Христов, 1894, 118). Според Бенедето Ромберт (1578 г.) „Крепостта в Пирот е с четири високи твърди кули оградени наоколо с една стена“. В същата година друг пътешественик Соломон Швайгер (1578) го описва като укрепен замък, Адеш Венар (1616) го намира за „крепко (здрово – б.м.) сограден и още обитаем замък“. В Чипровско се говори за бранители на кули и заселници около тях. И тъй като тези кули, крепости траките превърнали в т. нар. тракийска

северозападна отбранителна система, е обяснимо като определение, което поддържат учените за произхода на торлаците, турлаците.

След идването на римляните и разработването на минните залежи, и свързаното с това рударство, тези крепости траките започнали да преизграждат тая своя система, за което вече по-горе говорихме. Според археолози градищата, крепостните съоръжения, влизащи в Северозападната тракийска отбранителна система са с характерен строеж и начин на живот на старите обитатели. (Миланов, 1981; 37–55). А това са Чипровско градище, Пейчина чука (Мартиново), Кулата в (Чипровски манастир), Белимелско градище, Митровско градище, Превалско „Градишки венец“, Шурданица (в с. Еловица) и т. н.

Традиционната народна култура е с общобългарски характер. Нейното разнообразие от регионални, локални варианти я разнообразява, обогатява и я прави интересна за изследвачи и обикновения човек. Торлашката традиционна народна култура – материална и духовна, е богата, самобитна, с дълбоки древни корени. Тя чака все още своите проучватели и популяризатори.

Торлаците живеят високо в планинските селища, т. нар. сгруппиран тип селища. Къщите са гъсто наредени, имат малко дворно пространство, улиците са тесни. Ниви, ливади, кошари са имали далеко в планината. Този белег на живот, събран с говора, определят тяхната етнокултурна идентичност през вековете.

Основен поминък при тях е животновъдството (едър и дребен рогат добитък) и земеделие. Занаятите са ги прочули в цяла Европа – от Чипровската златарска школа до прочутите чипровски килими, както и пиротските. Освен на вертикален, торлакините тъкали и тъкат на хоризонтален стан – шаяци, кенарени платна, престилки, кърпи, черги. Били терзии, абаджии, митровските кожари разнасяли кожи из европейските пазари и Америка.

Торлаците смятат, че белодрешковското мъжко народно облекло е повлияло на името им.

Тук и свещениците ходили облечени с белодрешковско облекло. Освен, че черните гайтани по дрехите се смятат граница на торлаците, хората казват, че там, където свършват черните върви на опинците, свършва турлакия (л.архив. 2007). Освен с белите беневреци, турлакът се отличава с късо дорамче, везана и шита кошуля, с черен калпак, момите са с дълги плитки отзад. Женската носия е сукманена и двупрестилчена.

Свирели с дудук, цафара, двоянка, гайда, кавал, което е познато и на торлаците от Сърбия. Пеенето е едноглас и само в Стакевци двуглас (както и в Сърбия).

Народните танци в Северозапада специалистите ги намират за най-стари. Турлаците играят със ситно пружиниране с рамене и крака. Има проучени над 121 народни хора в 21 торлашки села. (Кацарова 1958)

Обредните хлябове на турлаците са колачи и светъц. Тук най-докъсно се запазва семейната задруга и празнуването на светец.

Традиционната народна кухня е емблематична с постни вкусни ястия – сърми с орехови ядки, чушки гнъетени с боб, чорба от картофи със сирене, бел муж – мезе за пиене, наложена баница със сирене и др.

Торлаците имат богат духовен свят. Те говорят за караконджици и бробнячи, гонят змеюве, на Мишин ден лепят очите на мишките, гергювденската обредност тук е с най-стари тракийски корени, виене на венци, къпане в роса.

Торлаците, турлаците, са хора горди, непоколебими, борбени. За другите около тях те са странни и чудати. Имат неподправен хумор, подплатен със странния говор дето говорят и тутуничат.

Те са изключително практични. Особеността им се състои в нежелание да напускат родното място, ала и да не приемат външни хора. За тях комшията е „кошуля до колена“. Ала не отстъпват от „Каде кум прасе и ти врету“, т. е. използват момента. Особено ставкечани и до днес силно и ярко поддържат буден торлашкия говор, чипровчани го поддържат и популяризират чрез местния поет и писател Георги Костадинов, който твори на торлашки. Те продължават да се трудят и живеят днес в Северозапада. Все едно, че по речниците пишат колко са глупави, прости, а те дали „оратат, вретат“ или „гълчат“, те са си и остават носители на стара, древна култура и е без значение дали са „торлаци“ или „турлаци“, газят тая земя и викат „Торлаци смо, юнаци смо“.

## Бележки

1. Етнография на България. 1980, БАН т. I, с. 25
2. Тончева, Г. ИП, 1972, с. 99–106
3. Речник на съвременния български книжовен език. 1959, т. III, с. 418
4. Български тълковен речник. 1973, Наука и изкуство, с. 1016
5. Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX в. 1974, С., БАН, с. 514

6. Иречек, К. 1899, с. 277–285
7. Маринов, Д. 1984, кн. II, Жива старина, с. 176–377
8. Славейков, П. Р. ПСП, Няколко думи за шопите, с. 106–128
9. Живковић, В. 1994, Пирот, с. 45 Торлак
10. Братолоуб Клајић, 1966, Велики рјеечник страних ријечи.
11. Христов, С. Пиротският окръг и неговото население. СБНУ т. XI 1894, С., с. 310
12. Христов, С. Пос. съч.
13. Тодоров, Цв. Пер. сп. XIX–XX в., Западнoбългaрските говори 1936.
14. Милићевић, 1884, Кралевиня С рвија. Београд, с. 165
15. Милићевић – Пос. съч., с. 181–183
16. Цвијић, 1966, Балканско полуостровие и јужно словенские земле, Белград. с. 169
17. Райчевски, Ст. 2004, Нишавските българи, С.
18. Живковић, В. 1994, Торлак. Пирот
19. Пирот и Срез Нишавски. 1982, кн. II, Пирот
20. Михайлова, Д. 1984, Местните имена в Михайловградско. С., с. 176
21. Радичков, Й. 1985, кн. Скандинавци, Нова буболечка с. 85, С.,
22. Радичков, Й. Пос. съч., с. 21
23. Живковић, В. Пос. съч.
24. Захариев, Й. 1938, Чипровци, пос. геог. проучвания С., с. 266
25. Марков, Ст. 1944, Град Фердинанд. с. 98
26. Тракийска кратка енциклопедия. 1993, С., АРГОС; с. 292
27. Иванов, Й. С., 2007, бр. 76, Монтпрес, За историята на Пернишко..., Монтана
28. Христов, 1894, С., СБНУ, т. XI, Пир.окръг ... с. 118
29. Миланов, М. 1981, ИМСЗБ т. V, Археологически обекти и находки от Чипровския край, с. 375;
30. Тачева, С. 2008, 65 г. Чипровци
31. Инф. С. Тачева, 65 г. Чипровци
32. Инф. Корнелия Петрова, 63 г. Чипровци
33. Инф. Р. Живкова 2008, 65 г. Превала
34. л.а. 2007, Събор „От Дунав до Ком“
35. Златковић Драгољуб, Микротопонимија Слива Височица – Среднь Висок, с. 189, 197, 198.
36. Крйстич Дејан, Пиротски зборник, 1998, бр. 23–24, УДК 08 (497.11), Култни места торлачког дела Старе планине. С. 51

## Ползвана литература

- Живановић Мирко Д. Нишавље, Пирот, 1933  
 Калић д-р Јованка. Пиротски крај у средном веку, Пир. 36 8–9, 1879  
 Николић Владимир, Стар Пирот, 1974

Стојанчевић – Николић др Видосаве, Управа пиротска 1877/8, Пиротски зборник 3, 1971

Витомир В. Живковић, Торлак, Пирот, 1994, с. 16–17; 23–25, 27–29

Aleksandar Belić, Srpski dijalektološki zbornik, 1, 1905, Dalekti istočne Srbije

Беньо Цонев, Резултати от моите изследвания на моравските говори през 1916–1917 г., С., 1917, 1918 г.

Кръсто Мисирков, Значението на моравското или ресавско наречие за съвременната и историческа етнография на Балканския полуостров, Български преглед 1898 V, кн. 1, с. 121–127

Стойко Стойков, Българска диалектология, С, 1993, с. 163

Български диалектен атлас, Т. 4, СЗ България, 4.1 карт и 4.2 Стати, ..., С, 1980 (1), 1982 (2)